

Оргу черге өөн өглен,
обттуг черге малын
малдап...

Чимит-Доржу ОНДАР:
«Амыдыралым-
ның утка-шына-
ры — ажыл»

Кадык амыды-
ралга хамаа-
рылгавыс

№ 116 (18543)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садыр өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

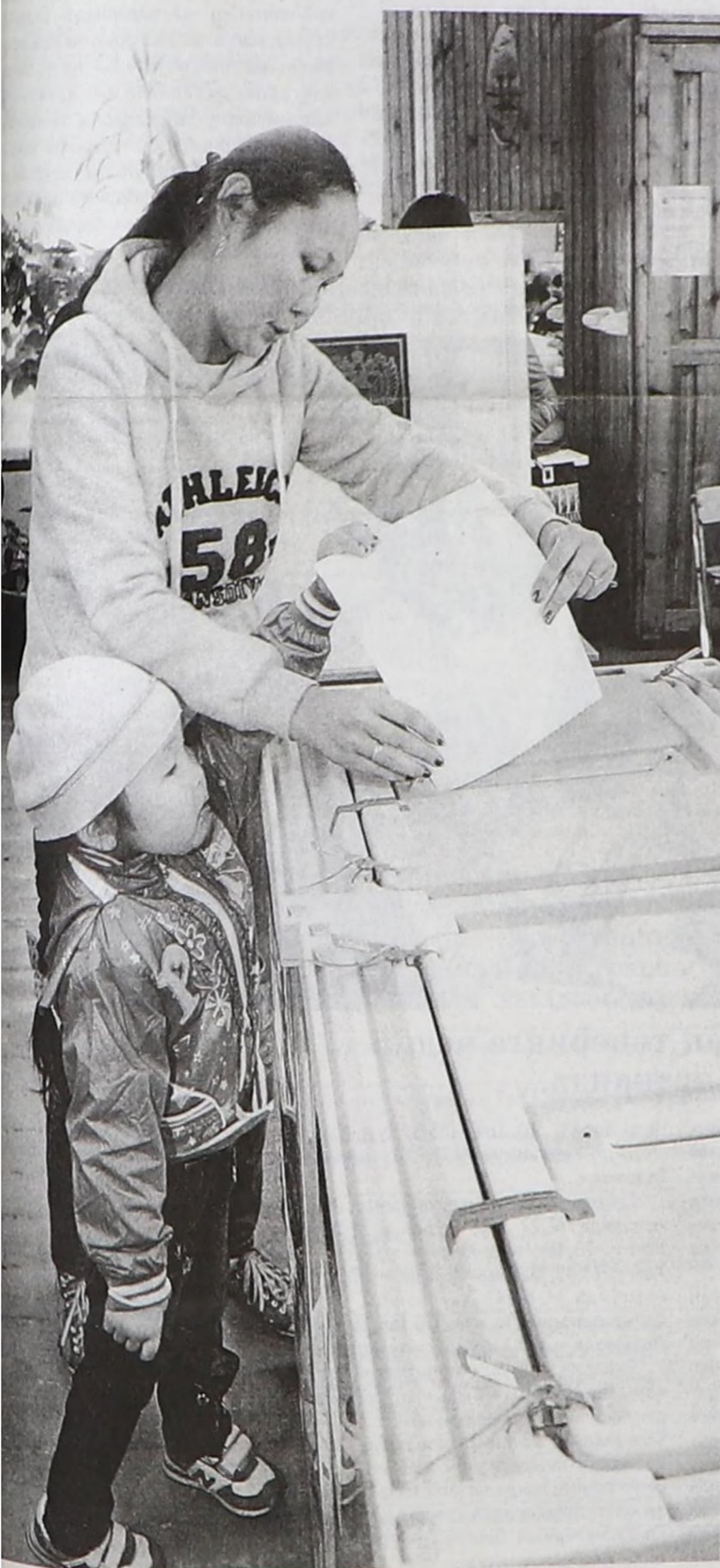
2014
чылдың
сентябрь

16

вторник

2014 чылдың сентябрь 14 — Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) депутадынга соңгулдалар хүнү

«Чаңгыс демниг Россия» тиилээн

Тываның парламентиинче соңгулдаларга
бүзүрелдиг тиилелгени «Чаңгыс демниг Рос-
сия» политиктиг партия чедип алган.

№ 34 соңгулда комиссияларының аразындан 30
соңгулда комиссияларының протоколдарында үнде-
зилеп, соңгулдаларның даартазында хүн, сентябрь
15-те, эртенгиниң 8 шакта үндүрген баштайгы түңнел-
дер ону көргүскен. Комиссияларның түңнел көргөн
бюллетеньнериниң 83,77 хуузунда «Чаңгыс демниг
Россия» политиктиг партияның девискээр салбырының
кандидаттарына соңгукчулар боттарының бадылааш-
кынын берген болган. Олар дээш Сүт-Хөл кожуунуң
соңгукчуларының 99,45 хуузу үннерин бергенин баш-
тайгы түңнелдер көргүскен. Бо дээрже ук политиктиг
партияның девискээр салбырының республикада эң
бедик көргүзүү. Тес-Хем кожуунуң соңгукчуларының
— 98,98 хуузу, Чаа-Хөл, Тере-Хөл кожууннарда — 97
хуузу, Бай-Тайга кожуунда 96,48 хуу хирези эрге-ча-
гырга тудуп турар партияның кандидаттары дээш ба-
дылаан. Кызыл хоорайда алды соңгулда округтарында
соңгукчуларның 79,17 — 84,88 хуузу «Чаңгыс демниг
Россия» политиктиг партияның девискээр салбырының
кандидаттарын деткээн.

Арткан политиктиг партиялардан Тываның парла-
ментиинче кирериниң беш хуу хемчээлин, баштайгы
түңнелдер езугаар, чүгле «Чөптүг Россия» ажып шы-
даан — 5,18 хуу. Бо партияның төлээлери Чеди-Хөл
кожуунуң № 13 соңгулда округуң соңгукчуларының
33, 55 хуузуңуң деткимчезин алган. Бир эвес Сүт-
Хөл кожуунну алыр болза, бо партияның мурнундан
кандидаттар дээш соңгукчуларның чүгле 0,04 хуузу
бадылаан. Россияның либерал-демократтыг партиязы
республиканың кожуннарының соңгукчуларының ба-
дылалының 1 хуудан эвээжин алган, а республикага
ниитизи-биле бо партияның кандидаттары дээш соңгук-
чуларның 1,36 хуузу бадылаан. РФ-тиң Коммунистиг
партиязы соңгукчуларның — 3,18, «Парнас» — 3,30,
«Россияның патриоттары» — 0,66, «Россияның комму-
нистери» 0,70 хуузуңуң деткиишкинин алыр аргалыг
болган.

Чаңгыс мандаттыг округтарда «Чаңгыс демниг
Россия» политиктиг партияның кандидаттары эң хөй
бадылаашкыны алган. Кызыл хоорайда Правобереж-
ный округ — Иван Чучев (67,88%), Автодорожный
— Вячеслав Ховалыг (98,33%), Төл — Виктор Глухов
(79,75%), Первомайский — Омак Ондар (84,42%),
Ленинградский — Альберт Кувезин (79,84%), Барыин-
Хемчик — Алдын-Кыс Конгар (51,06%), Бай-Тайга —
Маргарита Чульдум (87,77%), Чөөн-Хемчик — Аяна
Монгуш (65,75%), Сүт-Хөл — Кара-Сал Седен-Очур
(96,78%), Чаа-Хөл — Каң-оол Даваа (79,16%), Улуг-
Хем — Эрес Хуурак (74,6%), Кызыл кожуун — Амир
Монгуш (71,4%), Би-Хем — Юрий Тыхеев (69,67%),
Каа-Хем — Юрий Кара-оол (86,88%), Эрзин — Алек-
сандр Санчат (81,72%).

Тываның парламентиинче 32 мандаттарның чар-
тык кезии партияжи даңзы база бир чарты чангыс
мандаттыг округтар езугаар тургустунган. Тыва Рес-
публиканың Дээди Хуралының депутаттарының бүрүн
эргелериниң хуусаазы 5 чыл.

Хүниң медээзи

Виктор
Толоконский
63 хуу ажыг
үннү алган

Красноярск крайның
губернаторунуң соңгул-
даларына регионнуң
баштыңының хүлээлге-
зин түр када күүседип
турар Виктор Толокон-
ский тиилээн.

Красноярск крайның
соңгулда комиссиязы-
ның сөөлгү медээлери-
биле, ол дээш 421 муң
ажыг, азы 63,25 хуу соң-
гукчулар үнүн берген.
Ийги черде Красноярск
крайның Хоойлу үндү-
рер хуралының депутады
Валерий Сергиенко дээш
14,02 хуу, азы 93,3 муң
кижи соңгаан. Үшкү черде
Красноярскиниң Хоорай
совединиң депутады Иван
Серебряковту — 13,94%,
азы 92,7 муң бадылаачы
деткээн. Хоойлу үндүрер
хуралдың депутады Денис
Побилат дээш 35,6 муң
(5,35%) соңгукчу база
ол ышкаш ооң коллегазы
Николай Трикман дээш
1,71%, азы 11,4 муң киж
үнүн берген.

Таймыр районунуң
Хатанга сумузунуң чурт-
такчы чону регионнуң
баштыңының хүлээлгезин
түр када күүседип турар
Виктор Толоконский дээш
90 хууга үнүн берип, эң-
не хөйү-биле бадылаан.
Красноярскиниң шупту
районнарына соңгулда-
ларже келген бадылаачы-
ларның 50 хуудан эвээш
эвес хуузуң ол деткимчеге
алган.

Эки кижизиттинген ажы-төл дээш

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун адынга «Москва – Абакан» №68 поездининг начальниги Сергей Леонидович Шикунотан чагаа келген.

Бодунуң чагаазына ол ажы-төлүн эки кижизиткени дээш республиканың чурттакчыларына өөрүп четтиргенин илереткен. Чагаада мындыг одуруглар бар: «Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Аныяк салгалды төлөтүп кижизидип турары дээш тыва чонга өөрүп четтиришкенин хүлээп ап көрүңер. Мен №68 поездининг начальниги Сергей Леонидович Шикунотан болгаш поездининг бригада кежигүннери өөрүп четтиришкенин илередип тур.

2014 чылдың сентябрь 2-ден сентябрь 6-га чедир Тывадан келген уругларны Москвадан Абаканче эккеп чораан бис. Пассажирлерге бараан болур талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг болганын хейи санныг пассажирлерни хейнү аргыштырып келген бис, а Тыва Республикадан ындыг хейи уругларга бир дугаар таварышканымыс ол. Уруглар-биле-даа, улуг улус-биле-даа ужурашкан баштайгы минуталарымыс-ла эки чүүлдерни көрдүвүс.

Поездке олурар бетинде өөреникчилерниң чыскаалып алгаш келгени, вагоннарда олурар турар үеде кандыг-даа ыт-шиммэн, бөлүктөр удуртукчуларының талазындан алгы-кышкызы чок болганы бисти кайгаткан.

Вагоннарда олуттарны ээлеп тура, оларның организастыг чоруун дыка магадаан бис. Баш удур белеткенип турган-даа чүве дег. Орук дургаар оларның чурумнуг чоруун көрүп келдвис, ылаңгыя оларны үдеп чоруур кижилерниң, ол улуг бөлүктүн удуртукчузу Наталья Анатольевна Бахвалованың билдиги чоруу бисти магадатты. Бөлүктө башкыларының бедик мергежилдин, уругларга кичээнге чоруун, кижилер бүрүзүнге тускай хамаарылгалын, чаагай сеткилдин демдеглевес аргажок.

Орук дургаар кижизидилге ажылын чорудуп тура, башкылар уругларның коллективке, үе-чегелерининг аразына, улуг кижилер чанынга сагылга-чурумунун бүгү талаларын өөренип көргөннер. Поезд бригаданың ажилдакчылары-биле сургуулдар өөрүшкү-биле ужуражыр, эптиг-ээлдек чордулар. Ындыг уругларга орук чиик болур. Бөлүк (вагон) бүрүзүнге чогумчалыг чылыг байдал тургустунган, уругларның болгаш улуг кижилерниң аразында бот-боттарын тергип эки билчиринден ындыг болган.

Орук дургаар башкылар уругларның аразына конкурстар, оюннар болгаш анкеталар организастап келдилер, мындыг арга-биле оларны уруглар коллективининг идепкейлиг кижикчилери болурунга кижизидип, ажык болгаш чаагай сеткилдиг болурунга өөредип, бот-боттарын хүндүлээринге чаңчытырып, чогадыкчы мергежилге хандыкшыдып, бодунуң өг-бүлезинге болгаш бодунуң чурттап турары Чер бөмбүрззэнге ынак чорукту хевирлеп чорааннар. Уруглар коллективтеринге хейи чылдарда ажилдааш, мөөңнеп алган арга-дуржулгалыг ындыг эки түңнелдерлиг деп билип тур бис. Ол дээш четтирдвис.

Поезд бригаданың кежигүннери ол аян-чоруктуң организакчыларына өөрүп четтиргенин илередип тур бис. Оларның-биле узун орук өөрүнчүг болгаш дүрген эрткен. Силерге четтирдвис!.

Бо чагаа Ш.В. Кара-оолдун ВКонтактеда арнынга келген. Бодунуң ээлчээнде Тываның Баштыңы орукка чораан чаштарның айыыл чок чоруун чогумчалыг хандырганы дээш поезд начальнигинге өөрүп четтиргенин илереткен.

Тываның Баштыңы бадылаан

2014 чылдың сентябрь 14 – Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининг) депутадынга соңгулдалар хүнүнден

Каа-Хемниң Западный №86 соңгулда участогунга Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол барып бадылаан. «Соңгукчуларның идепкейлиинге сеткил ханып, бо хүн эки хөөннүг тур мен. Бистин республиканың амыдыралына аажок чугула болушкунда агаар-бойдус база черле эки, таарымчалыг-дыр» — деп парлалга төлээлекчилеринге кыска интервью үезинде илереткен.

Россия биле Тываның демнежилгезининг 100 чылдаанын таварыштыр бистинг республикаже күрүнениң Баштыңы Владимир Путин келгенин соонда, дораан

эртип турар соңгулдалар регионга аажок улуг ужурашканын деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. «Оларның түңнелинде политиканың быжыын болгаш хейи-ниитининг чыгып эп-найыралын кадагалаары хамааржыр. Ниитилелди сырый каттыштырары база соңгулдаларның чаңгыс аайы республиканың бурунгаар шимчээшкинининг кол негелде болур. Юбилейлерге белеткел үезинде республиканың чедип алган тургузукчу, чогадыкчы чүткүлүн арттырар ужуруг бис. Чаа 100 чылда бистинг республиканың дүргө сайзыралы дээш Тываның чону шын шили алырынга бүзүрээр мен» — деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Соңгукчулар идепкейлиин көргүскен

Тывага 11.20 шакта 16 хуудан хейи соңгукчулар барып бадылаан. Республиканың соңгулда комитетининг медээзи-биле, эртенгининг 10 шакта Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининг) ийиги чыыжының депутаттарын соңгуурунга 27 387 соңгукчулар, азы даңзыже кириген чоннуң ниити түңүнден 16,12 хуузу кээп киришкен.

16,12 хуунуң ниити түңүнден 9,31-и хуусаа бетинде соңгааннар. Олар дээрже колдуунда ырак турлактарда чурттап турар малчыннар база ол ышкаш чоокта чаа төнгөн юбилейлер таварыштыр келген, өске хоорайларда өөренип турар

элээн хейи сургуулдар. Тоорук сезону келген болгаш, тайга эдээнде кожууннарда тывыштар дээш аргаларже чоруп турар чурттакчы чон база хуусаа бетинде бадылаан.

16 соңгулда округтарында Би-Хемниң хамаатылары 30,40 хуузу кээп соңгуп, идепкейлиин көргүскен. 28,42 хуу соңгукчулар Бай-Тайга округунуң участогунга келген. Чөөн-Хемчик, Кызыл болгаш Каа-Хем округтарында келген улус саны 20 хуулардан хейи болган.

Кызылда тургускан 6 округтан Первомайский округу эң-не идепкейлиин көргүзүп, 17,25 хууга чон кээп соңгаан. «Соңгулдалар чогумчалыг ажилчын

чурумга эрткен. Шупту соңгулда участоттары доктааттыг үезинде 8,00 шакта ажыттыг. Участок бүрүзүнде политиктиг партиялардан болгаш хейи-ниитининг эвилелдеринден база ол ышкаш массалыг информация чепсектерининг төлээлекчилеринден тургустунган хайгааракчыларның ажилдаарына таарымчалыг байдалдарны тургускан. Соңгукчуларның кээп турарына хамаарыштыр чугаалаар болза, суурларда бадылааннар саны, хоорайга бодаарга хейи болуп турар» — деп, республиканың соңгулда комитетининг даргазы Болат-оол Ондар бадылаашкынын чорудуун демдеглээн.

Соңгулдаларның төнеринге чедир 1 шак артканда...

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининг) депутаттарын соңгуурунга, Тываның соңгулда комитетининг дүрген медээзи-биле, 21 шакта соңгукчулар саны 68,22 хуу болган. Бодунуң соңгуур эргезин ниитизи-биле 115 муң 939 кижиле ажылгаан.

Практика-биле алырга, бадылаашкынын 1 шагы артканда, чоннуң келири хейи эвес болур, ынчангаш 21 шакта медээлерни сөөлгү деп, а соңгулдаларны доозулган деп санап болур. Бадылааннарның 95,3 хуузу соңгулдаларже кээп, эң-не хейи хуулуг Мөңгүн-Тайга кожуун болган. Ийиги черде — Чаа-Хөл кожуун (93 хуу), үшкүзүнде — Сүт-Хөл (92,95), дөртте — Өвүр (90,19 хуу), беш дугаарында — Тере-Хөл (89,37 хуу) болган. База ол ышкаш баштайгы 10 иштинде — Тес-Хем кожуунга 87,86 хуу чурттакчы чон соңгаан,

Чеди-Хөл (87,36), Тожу (85,35 хуу), Бай-Тайга (84,74), Танды кожуунга 79,21 хуу хамаатылар бадылаан.

Соңгукчуларның идепкейли — Каа-Хем кожуунда 77,27 хуу; Эрзин — 76,03; Би-Хем — 73,45; Чөөн-Хемчик — 72,97; Улуг-Хем — 71,05; Барыын-Хемчик — 67,2; Кызыл кожуунда — 60,47 хуу болган. Кызылга бадылаашкына 34 муң 928 (56,35 хуу), Ак-Довуракка — 49,43 хуу соңгукчулар киришкен.

Тываның соңгулда комитетининг дыңнатканы-биле, бадылаашкынын үезинде корум-чурум үрээшкенин демдеглеттимиз. Соңгулдалар 22 шакта доозулган. Улаштыр комиссия кежигүннери чаңгыс мандаттыг округтарның кандидаттары база парламенти-де олуттарже кордап турар партиялар дээш соңгукчуларның берген үннерин санаары-биле ажылды чоруткан.

Идепкейлиг киришкен

Соңгулдалар хүнү сентябрь 14-те Кызыл хоорайның №2 школада №3 Ленин соңгулда округунун №12 соңгулда участогунга чон элээн хайымныг болган. Соңгукчулар соңгулдаларга идепкейлиг болган. Соңгулда участогунун ниити даңзында соңгукчуларның 81 хуузу Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларына киришкен. Оларның хейи кезин «Чангыс демниг Россия» политиктиг партияның ТР-ниң ДХ-ниң депутаттарына кандидаттар дээш бадылаан.

Сентябрь 14 — Бүгү Россияда бадылаашкыннарның чаңгыс аай хүнү

Тывада хөй кижии бадылаан

Бадылаашкыннарның чаңгыс аай хүнүнде (сентябрь 14-те) Сибирийн федералдыг округунун (СФО-нун) чурттакчылары губернаторларны, муниципалитеттер баштыңнарын болгаш аңгы-аңгы деңгелдериниң депутаттарын соңгааннар.

Новосибирскиниң, Красноярск болгаш Алтай крайлары, Алтай Республиканың чурт-акчылары губернаторларын илээннер, Хакасияда, Тывада олгаш Забайкальде депутат-

тар соңгулдалары болган.

Новосибирск областың губернаторунун соңгулдаларына 12 шактың байдалы-биле соңгукчуларның 12,3 хуузу бадылааннар. Областың соңгулда комиссиязының даргазы Юрий Петухов бадылаашкыннар оожум байдалга эртип турар деп дыңнаткан. Ол областың губернатору албан-дужаал дээш үш кордакчы — регион баштыңының хүлээлгезин түр күүседип турар Владимир Городецкий («Чаңгыс демниг Россия») болгаш регионунун хоойлужудулга хуралының депутаты Анатолий Кубанов («Чөптүг Россия») болгаш РФ-тиң Күрдума депутаты Дмитрий Савельев олар демисешкеннер.

Красноярск крайның губернатору албан-дужаалга Иван Серебряков, Николай Трикман, Виктор Толоконский, Валерий Сергиенко болгаш Денис Побилат олар соңгудар дээш демисежип турганнар.

Алтай крайны баштаар дээн демиселге Олег Боронин, край губернаторунун хүлээлгезин түр күүседип турар Александр Карлин, Владимир Кириллов, Андрей Щукин болгаш Сергей Юрченко олар киришкен.

Хакасия Республиканың соңгукчулары республиканың Дээди Советиниң алдыгы чыыжының ийи депутатын, Аскиз, Бейск, Орджоникидзе районнарын, Сорск хоорайның баштыңнарын, а ол ышкаш көдээ Советтерниң депутаттарын соңгааннар.

Тыва Республикада Дээди Хуралдың (парламентиниң) депутаттарының соңгулдалары болуп эрткен. Тус чериниң-биле 12,00 шакта соңгукчуларның 29,81 хуузу бадылаан. Чурум хажы-дышкыннары бүрүткеттинмээн.

Республика парламентиңинде 32 олутче чеди политиктиг партияның төлээлери болгаш боттарын депшиткен 200 ажыг кижии кордал турган.

ИТАР-ТАСС.

Капсырылга
2014 чылдың 09.05-те байдал езугаар

Соңгулда каттыжыышкыннарының соңгулда фондураларыңче эки тура-биле 10 муң рубльден хөй акша кириген хамаатыларның санының дугайында медээлер

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) ийиги чыыжының соңгулдалары

Соңгулда каттыжыышкынының ады	Акша-хөреңгини агар сан-че кири санаан ай-хүн	Акша-хөреңгиниң кирген дөзү	Акша киригеннерниң саны
Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбыры	14 ч.09.04.	Хамаатыларның эки тура салыышкыны	3
ЧӨПТҮГ РОССИЯ политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбыры	14 ч. 09.01-ден 14 ч. 09.03-ке чедир	Хамаатыларның эки тура салыышкыны	12
«Россияның республиканчы партиясы — «Чоннуң хосталга партиясы» политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбыры	14 ч. 09.02-ден 14 ч. 09.03-ке чедир	Хамаатыларның эки тура салыышкыны	3
Шупту			18

ТР-ниң Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Соңгулда каттыжыышкыннарының соңгулда фондураларыңче кирген болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларына оон чарыгдат-тынган акша-хөреңгизиниң ниити түңүнүн дугайында медээлер
(Россия Федерациязының Ажаалга банкызының медээлеринге үндезилээн)
2014 чылдың сентябрь 9-туң хүнү-биле (рубль)

Соңгулда каттыжыышкынының ады	Эгезинде артканы	Кирген акша, шупту	Чарыгдаттынганы, шупту	Төнчүзүнде артканы
«Россияның патриоттары» политиктиг партияның Тыва регион салбырының соңгулда каттыжыышкыны	117650	300000	400110	17540
«Россияның коммунистиери коммунистиг партия» политиктиг партияның соңгулда каттыжыышкыны	10	19890	19900	0
«Россия Федерациязының Коммунистиг партиясы» политиктиг партияның Тыва регион салбырының соңгулда каттыжыышкыны	200000	200000	242500	157500
Чөптүг Россия политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбырының соңгулда каттыжыышкыны	403000	0	403000	0
Россияның республиканчы партиясы — чоннуң хосталга партиясы» политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбырының соңгулда каттыжыышкыны	0	5000	5000	0
«Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россияның политиктиг партиязының Тыва Республикада регион салбырының соңгулда каттыжыышкыны	1240405	239999,97, оон иштинде 99999,97-ни шын эвес шилчиткени-биле дедир эгиткен	1440309,94	40095,03
«РЛДП» политиктиг партияның соңгулда каттыжыышкыны	1161120	0	419800	741320

ТР-ниң Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Прокурор хыналдазы

Кижилерниң айыыл чок чоруу болгаш камгалалы дээш

Терроризмге удур ажыл-чорудулга талазы-биле прокурор хыналдазы бо чылын Тыва Республикага идепкейжээн.

Прокуратура органнары бо талазы-биле 71 хыналданы кылган, ол эрткен чылдаазындан 17 хыналда хөй. 236 хажы-дышкыннар (эрткен чылын 234 турган) илереттинген, хоойлу хажыдышкынын чайладырының талазы-биле 115 (71) негелдени кириген. Оларны сайгарып көргөніниң түңнелдеринде 13 (12) албан-дужаалдыг кижиге харысалга онааган, хоойлу хажыдышкыннары чайлаттыган.

Чурттакчы чоннуң болгаш оран-саваның терроризмге удур камгалалын чогуур деңгелге хандыраының талазы-биле хемчеглерни алырын тус чер бот-башкарылга органнарына, өнчү-хөреңгиниң ээлеринге болгаш өске-даа ону харылап турарларга суд дамчыштыр хүлээндирериниң хемчеглерин республиканың прокуратура органнары ал турар. Ылаңгыя күрүнениң эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының терроризмге удур демисел чорудар бүрүн эргелерин күүседип турарыңче, оларның бо талазы-биле хүлээп ал турары нормативтиг эрге-хоойлу актыларының хоойлуга дүжүрүнче кичээнгейни угландырган.

2003 чылдың октябрь 16-да хүлээп алдыганын «Россия Федерациязына тус чер бот-башкарылгазын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында» №131-ФХ Федералдыг хоойлунун 14-16 чүүлдеринде тус чер бот-башкарылга органнарына онааган хүлээлгелерни күүсетпейн турарының фактыларын районнар прокурорлары илереткеннер. Мынчага чедир чамдык кожууннарда терроризмге удур муниципалдыг комиссияларның ажыл-чорудулгазын чогуур деңгелге организаастааан болган. Барыын-Хемчик, Таңды, Тес-Хем болгаш Тожу кожууннар ол ажылга езу барымдаалаар чо-

руктарны болдуруп турар.

Чижээ, Барыын-Хемчик кожуунун чагыргазы 2014 чылдың июнь 30-де экстремизмге болгаш терроризмге удур демисел талазы-биле муниципалдыг программаны хүлээп алган. Ындыг турбуже ол программада саң-хөө хандырылгазы чок, тодаргай күүседикчилерни-даа, күүседир хуусааны-даа айытпаан болган. Бо херекке прокурор киржир ужуруга таварышкан. Прокурор ажылдакчылар хыналда үезинде кол кичээнгейни өөредилге болгаш эмнелге албан черлериниң камгалалыңче угландырган. Барыын-Хемчикте уруглар эмнелгезиниң оран-савазында, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Улуг-Хем болгаш Эрзин кожууннарда терроризмге удур камгалалда четпестер илереттинген.

Каа-Хем кожуунун алды школазында терроризмге удур камгалалдың паспорттары чок болган. Ону сайгарганының соонда прокурор негелде кириген, кожуунун өөредилге эргелели четпестерни чайладырының талазы-биле хемчеглерни алган.

Чуртталга бажыңнарынга база хыналдалар кылган. Барыын-Хемчик болгаш Улуг-Хем кожууннарда хөй каът бажыңнарының серизинче үнер болгаш подвалыңче кирер эжикиер хагдырмаан болган. Илереттинген четпестерни чайладырын компаниялар эргелекчилериниң болгаш чуртталга бажыңының ээлериниң эштежилгелериниң удуртукчуларынга хүлээндирериниң дугайында судче прокурор сес билдиришкни кириген. Алды билдиришкни хандырган, өскелерин сайгарып турар.

Кижилерниң айыыл чок чоруун хандыра болгаш терроризмге удур камгалалын тургузар сорулга-биле прокурорлар транспорт четкилериниң бүдүрүлгелерин хынап турар.

Ольга БУЗЫКАЕВА,
Тыва Республиканың прокурорунун улуг дузалакчызы.

Кайы-даа шагда мал ажил-агыйы Тываның көдээ черлериниң кол өзү бооп келген. Малчын өг-бүлелер чүс-чүс чылдарны өттүр чаагай езу-чаңчылдарны камгалап-кадагалап, салгалдарга дамчыдып арттырган. А олар ада-өгбелериниң чымыштыг ижин уламчылап чоруур.

Чылдан чылче республиканың удуртулгазы мал ажылынче доктаамал кичээнгейни салып, деткимчени үргүлчү көргүзүп келген. Күрүне деткимчезин алыры-биле аңгы-аңгы чаа аргалар тыптып турар. Тараачын ажил-агыйын сайзырадырынга болгаш эгелеп чоруур фермерлерге дуза чедирери-биле төлевилел езугаар көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин тургузуп ап, мал садып алгаш, ажылының эге таваан салгаш, шуудадыр ажилдай берген ажил-агыйлар бар. Малды чай-кыш, дыштаныр шөлээ чок кадарарынга чүгле эрес-кежээ, кызымак кижилер тааржыр. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери, арат, фермер ажилдары база белең звес. Малды семиртип кадарары-биле малчын кижилер турлаг-хонаштар кезип, көжүп чоруп бээр. Хонган черинге кажээ-хораазын кылыр, өөн өглээр, мал чеминге сиген-ширбиинди белеткээр дээш, ажил-ла хөй.

Кадыг-бергеге торулбас, тура-соруктуг, тос чүзүн малын малдап чоруур кызымак, ажилгыр малчыннар республикада хөй. Оларның аразында аргадуржулгалыг малчын Бартаа Кунгааның күш-ажылчы амыдыралы, намдар-төөгүзү байлак. Ол 1947 чылдың март айда Эрзинниң Качыкка хөй уругларлыг малчын араттың өг-бүлезинге алдыгы огул болуп төрүттүнген. Ада-иези уругларын бичиизинден тура күш-ажылга ынак кылдыр кижизидип өстүрүп каан. Олар боттары арат ажил-агыйлыг малчыннар чораан. Бичиизинден тура дешкилешкен анай-хураган аразында өскөн болгаш, ада-иезиниң мергежилин шилип ап, көдээ ажил-агый адырынга ажилдаан. Ада-иезиниң дугайында сактышкынын чугаалады: «Авам, ачам Цагаан-Тологой, Тейсин-Гол деп черлерниң делгемнеринге сүрүг малын кадарып чораан. 1953 чылда Качыктан Нарынче көжүп келгеш, аңаа «Коммунизмче орук» колхозка мал ажылын уламчылаан» — деп хөөреди.

Бартаа Буевич Нарын школазынга өөрөнгөш, Балгазынның ортумак училищезинге трактор-машинист мергежилден чедип алган. Ону дооскаш, Нарын суурга «Коммунизмче орук» колхозка трактор башкарып ажилдаан. Даанган херээн эчизинге чедирер, кандыг-даа ажилдан чалданмас аныак тракторист чыл дургузунда ажилдап чорда, шериг херээн эрттирери-биле кыйгырткан. Приморьеге 3 чыл иштинде шериг хүлээлгезин күүсеткеш, ол-ла колхозка садыг-жылап, күш-ажылчы базамын

Оргу черге өөн өглөп, оъттуг черге малын малдап...

Малчын Б.Б.Кунгаа малының аразында.

уламчылап ажилдаан.

1970-1973 чылдарда Тываның көдээ ажил-агый техникумунга «Зоотехник» мергежилдин ортумак эртемни чедип алгаш, «Коммунизмче орук» колхозка 3 дугаар бригаданың зоотехник бригадиринге томуйлаткан. Ол-ла чылын «уязындан ужуп үнүп», Мөрен чурттуг Барисмаа Божаевна Ынаалай-биле өг-бүле туткан. Өгнүң кыс ээзи Тываның көдээ ажил-агый техникумунга бухгалтер эртеминге өөрөнгөш, улаштыр дээди эртемни Бурятияның көдээ ажил-агый институтунга экономист-бухгалтер мергежилди чедип алгаш, колхозка ажилдап чораан. Кунгаалар оол, кыс ийи уруглуг. Дун огул Белек-Байыр Кунгаа Кызылда хөй-ниитиниң дыжын камгалаар албан черинде ажилдап турар, өг-бүлелиг, өөнүң ишти башкы. Олар 4 чаптанчыг кыстарлыг. Кыс уруу Чаймаа Чыдым Иркутскиниң банк школазынга өөрөнгөш, дээди эртемни Хакасияның күрүне университетинге чедип алган. Амгы үеде Эрзин кожуунуң казна албан черинде кол специалист бооп ажилдап чоруур. Өг-бүлелиг, 2 уруглуг.

Бартаа Буевичиниң көдээ ажил-агый талазы-биле дуржулгазы улгадып, «Чаа орук» колхозка кол зоотехниктеп, колхозтуң оралакчы даргазынга, 1976 чылдан 1983 чылга чедир «Нарын» совхозка бригадирлеп, ооң соонда 1985 чылга чедир «Мөрен» совхозтуң директорунга томуйлаткан, а күзүнүңдө көдээ ажил-агый эргелелинге экономистин оралакчызынче шилчезн. Эртемниң аайы-биле «Ленин» аттыг совхозка кол зоотехниктеп ажилдап турда, Тандының Дүргенде Тываның күрүнениң көдээ ажил-агый станциязынче шилчткен. Аңаа

ажылдаан үези 1986-1994 чылдарда хой ажылының талазы-биле эртем ажылын бижип тургаш, эртем ажилдакчызы атты алган. Тус черниң тыва хою шыдамык болгаш өзүүчел. Ынчалза-даа эъткир, сүткүрү, ылаңгыя дүк талазы-биле чавыс. Бартаа Буевич тыва хойнуң баят-биле хайнакташтырылгасынга шенелде ажылы кылыр сорулганы салган.

Тыва Республика биле Моол Арат Республиканың Чазаа аразында дугуржулганы кылып, тус черниң уксаажыдылгалыг малы-биле солчулгазынга керээге атты салгаш, Моолдан баят уксааның 10 баш кошкарны эккелген. Кайы-даа таланың малы дөмей боорга, ажылын улам чүглөп, 1989 чылда Киргизияның эртемденнери-биле дугуржулга кылып, Сүт-Хөлде Бора-Тайганың мал эмчилери-биле кады чорааш, Эрзинниң «Ленин» аттыг совхозунга болгаш Сүт-Хөлдүн ажил-агыйынга деңзизи улуг, кайы-даа кожуунга 160, 160 кошкарны эккелген. Дараазында чылында мал оолдаашкыны эки дүжүктүр болган. Тыва уксааның хураганы 2,700, а оон 3,700 кил четкен. Ону 1 дугаар салгалы-биле соксадып каан. Эъткир, сүткүр уксааны непередир харысалгалыг ажил эки түңнелге келген. Кандыг-даа ажилды чүткүлдүг, тура-соруктуг кижиле чедип алыр. Бартаа Буевичиниң шудургу, үрө-түңнелдиг ажилдап чоруурун чону билер, хүндүлээр.

Ол көдээ ажил-агыйны улам бурунгаар хөгжүдери-биле 1994 чылда төрөөн суурунга «Уургай» көдээ уксаажыдылга бүдүрүлгезин тургузуп, 20 чылдың дургузунда ону удуртуп келген. Ында 4 кижини ажил-биле хандырган. Ада-иезиниң малының уксаазындан келген, арбын малды каастап чоруур кызыл, кара,

сарыг-хүрөң өңнүг анай, хураган ооң коданында ам-даа бар. Тус черниң малын хайнакташтырар күзел-чүткүлүн ол ужуктап чоруур.

Качыктың Цагаан-Тологойда бүдүрүлгезиниң ажылын удуртпушаан, Россия, Моол күрүне кызыгаарында ТР-ниң

Көдээ ажил-агый ямызының удуртулгазы-биле мал үндүрер-киирер черде ажилдап турар. 2009 чылда Тывадан Моолче 17 иви малды дугуржулга езугаар чоруткан. Хөвсөгөл аймааның Цагаан-Нуурда чараш иви малды кадарып, өстүрүп турар тываларга аппарып берген. 2011 чылда Завхан аймакче 22 чылгыны кириген. Моолдар-биле кожа чыдар болгаш аразында харылзаазы быжыг, найыралдыг. Бартаа Буевич бодунуң төрөөн дылы дег, моол дылды тергиин эки билер. Ынчангаш моолдар-биле «аразындан суг акпас өңүктөр» дег эдержи, ажилдап чоруур. Чээрби ажыг чыл малчыннааш, доктаамал бедик көргүзүгү чедип ап келген. Ол

орус, тыва болгаш моол дылдарны эки билер, амыдыралдың нарын айтырыгларын эпиг-чөптү шиитпирлеп алыр мөзү-бүдүштү кижиле деп кады ажилдап чоруур эш-өөрү мактап чугаалаар болду. Даанган ажил-херээн ак сеткилдиг күүседир, ниитилел амыдыралынга идепкейлиг туруштуг, ажы-төлүнүң кижизидилгезинге дорт салдарлыг, үлегерлиг кижилерниң бирээзинге санадып чоруур.

Кым-даа кижиле бодунуң кылып турар ажылын улам хөгжүдерин бодап, бурунгаар көрүштүг чурттап чоруур. Бартаа Буевичиниң күзел-чүткүлү база ындыг. Ол өшкү малды өстүрериниң талазы-биле төлевилелди кылган. Коданында чүзүн-бүрүн өңнүг анай, өшкү саны чылдан чылче өзүп, көвүдөп турар. Өшкү сүдү эм шынарлыг. Бо ажилды моон-даа соңгаар сайзырадырып бодап турар. Малдың чөөк дүгүн алгаш, аргыттынар биче бүдүрүлгеге тургузары-биле төлевилелди кириген. Моолдар-биле аргадуржулга солчурун база планнап турар. «Бистер, тывалар, чөөк дүктү октап турар бис, кожавыста моолдар оон чылыг идик-хепти аргып ап турар-дыр. Олардан чүге чыдып каап турар бис? Алды арганы өөрөңгөш, аргыттынар бүдүрүлгеге тургузар бодалдыг мен» — деп, ол тайылбырлады. Алдан хар-

ның бедиин ушчок ажа берген-даа болза, малды ам-даа өстүрейин, эгезинде-ле сегирип алган ажылымны эчизинге чедирер мен дээр сорулгалыг малчынның бедик тура-соруктуун, бурунгаар көрүштүүн эскердим.

Кунгааларның өг-бүлөзи 20 чыл дургузунда чылдың дөрт эргилдезинде изиг-соок, дүң-не-хүндүс дивес, мал малдап келген. Хүндүлүг дыштанылганы же үнзе-даа, кылган ажылын эчизинге чедирер дээш оътту черге малын малдап, оргу черге өөн өглөп, чонунга бараан бооп чоруурлары ол.

Анисья ТЮЛЮШ

Чуруктарны өг-бүлениң аразындан алган.

КАРА-ХӨЛДҮН «БЕШКИ ГЕНЕРАЛЫ»

Очерк

Кара-хөлчүлөр Алаш хеминин унун дургаар Дайгылыглар, Кыйгылыглар, Делег-Хөлден эгелээш Туралыглар, Даштыг-Хөл, Сукпак, Хөл-Бажы ынчаар шаг-шаандан бөлүк-бөлүк төрөл-дөргүл аайы-биле көжүп-дүжүп, чүс-чүс чылда чурттап келген төөгүлүг бурунгу чон-дур. Олар агаар-бойдустун-даа, амыдыралдын-даа кадыг-бергезинге дадыккан. Кандыг-даа үе чадаларнын хөй янзы аажылаашкынын шыдап эртип чораан кайгамчык шыдамыккайы-биле ылгалдыглар.

1957 чылга чедир Кара-Хөлге ина оруу турбааны-биле аыш-болгаш өске-даа барааннар-азт-биле сөөртүп чедирип ан. 1957 чылдың кыжында Хөлче дош оруу-биле маларны бир-ле дугаарында кулгалыг чолаачы Шагдыр тович Семиспей чедирген. дыг кадыг-берге үелерни тап эртсе-даа, кара-хөлчүлөр соруктуг, ажыл-ишчи, талан-г кижилер чок деп чүвениң ткалы — бо үелерде амыды-ндан, ажыл-херектеринден п турар.

рткен вектин 20-ги чылда-н эгезинде көңгүс аныяк, ар үезинде Ананды Хертек ыкай оглу (Ананды чагы-ы) 1916 чылда бодунуң үизи-биле Кара-Хөлдүн ак хүрээзин туттурган. Ол хемчээлиниң-даа, бай-ылының-даа, каас-чаражы-даа талазы-биле кайгамчык турган. Ону 30-40 чылдар-ей шаап, бузуп, лама-баш-ны Ананды чагырыкчидан аш шаажылааны ол шаг-эрге-чагырга тутканнарның р, чуттук арын-нүүрүнге кыр. Ананды чагырыкчы-ның Моолга элчини база ан. Ону Моолдан тудуп, эккелгеш, өг-бүлөзи-биле семче шөлүпкөн чүве-дир-өлген.

ра-Хөл эвээш чоннуг-даа, оон 4 генералдар үнген-еле, ол чоннуң эгээрти-нергия, күжүнүн, угаан-ме-иниң бедииниң херечизи-Улуг Россияның Маадыры, яның камгалал сайыды, а генералы Сергей Күжү-и Шойгу, Тываның иштики-териниң генералы чораан-мир Бораевич Кара-Сал, тың Юстиция сайыды чо-генерал Сергей Степанович-тет, геология талазы-биле-ден-«генерал» Калинин-ол-вич Күжүгет — оларны-га безин чоргааранчыг.

аңгыс чер-чурттугларының аралын хайындырып чоруур бир чүүл бар. Ол дээр-ге Хөлдүн «бешки генералы», малчын Эректол Шалович-тир.

36 чылдың 3 айның 5-тин-де Иргиттерниң улуг аймаа-Иргиттин өөнге 10 оол-аң хеймери болуп бичии-тол төртүтүнген. Ол биче-

чажындан мал аразынга өскен, даң бажында тургаш, өшкү-хоюнуң аразынга оларын бы-лаажыр, чаптаар, кадарыксаар чораан. Мал кадарар ачазының адының соонга ушкажыпкаш, кады хүнзээр. Шору доруга бер-геш, богбазын боду мунупкаш, хой, өшкү, инектерин кадарар аларган. Ада-иези база алыс угундан эрес-кежээ улус чораан.

Дарыймаа Иргит.

Авазы 14 божан, маадыр ие, оолдарын, кыстарын төлөптүг кижилер кылдыр өстүрген. Ача-зы мал-маганын кадарар, дүне чылгызын күзөттээринден аңгы-да, бичии-ле хостуг үе тыптырга-ла, аңнаар, балыктаарына ынак болгаш оолдарын база ынчаар өөреткен.

Эректол алыс боду узун-шыырак болгаш 7 класс доос-кан соонда, Кызылдың меха-низация школазынче өөренип чорупкан. Ону чедииникиниң дооскаш, төрөөн чери Кара-Хөлге трактористеп ажылдаан. Айтышкын-биле Туралыг, Сукпактың куруккан ховуларын ол дүн-хүн дивейн, карак кызыл ча-рып турганын чугаалааш, хайы-раан одар-белчирилериң үрел-генинге хомудал олар. Чарып каалкан черлерден мал чиир хоюг сизген үнмес, чашпан, те-резин үнген хоорзуннарны суг үрөп каан, оңул-чингил апар-ган. Черни үрөп турарындан оякталгаш, 1964 чылда чолаа-чылар курстары доозуп алган. Төрөөн черинге Сукпак-Бажы-ның «Дасының кадыр-берт оруктары-биле тайгадан ыяш сөөртүп, бажыңнар, уруглар албан черлериниң, школа, эм-нелгениң тудугларын кылчып, Кара-Хөлдүн сайзыралына улуг үлүг-хуузу киригеннерниң би-рээзи. Хоочун ажыл-агый удур-тукчулары Богатыр Кошкар-оол, Очур-оол Сарыг-Донгак, Алексей Адыгбай болгаш өске-даа ажыл-агыйы кижилер-биле Алашты кежир көвүрүглер тударына, оларны кылыр ыяжын белеткеп сөөртүрүңге идепкейлиг киржил чораан. Кара-Хөлдүн удуртук-чулары Эректолдуң кадыр-берт оруктарга машина башкаары-ның эптин, ырак-узакта мал-чыннарже орукту эки билирин өөренип көргөш, ону эмнелгениң дүрген дуза чедирер машиназын

дыг амыр-дыш чок, кадыг-берге ажылдарга ооң кады кошкап, карааның шоо суларал келирге, ону эмчилер шинчип көргөш, өске чиик ажыл кылырын сүмелзэн.

Төрөөн чериниң бойдузунга ынакшылы, бойдушту камнаар, хумагалаар, ооң байлаан өстү-рер, улам байлакшыдар, байыдар дээр арыг-чагай сеткили-биле Кара-Хөлдүн арга-ыяш даамалы болуп ажылдап эгелзэн. Кандыг-даа ажылды тудуп, сегирип алыр-га, ооң холунга ажыл чайгаар-ла хайныгып, дирлип, сегип эгелзэр, ындыг кижилер турар. Эректол Кара-Хөл девискээриниң даа-малы болу бергенде, аңаа Кара-Хөлге бойдус камгалалының талазы-биле чаа, солун, дээштиг хемчеглер алдынып, кижилер-ниң долгандыр турар бойдуска хамаарылгазы эки талазынче көзүлдүр-ле өскерли берген.

Алыс чончу, чон-биле чуга-лажып, ниити дылды тыптар кижилер болгаш, бойдус камгалаар, карактаар ажылче хөй-ниитиниң бодун долгандыр тургузуп шы-даан. Чонга, кижилерге чымчак сеткилдиг, оларның эрге-ажыын өөренип, камгалал билир, ынчал-за-даа төтчеглекчилерге, бра-коньерлерге, бойдустан үрекчи-леринге кам-хайыра чок, шын негелделиг боорга, чону «бойдус генералы» деп адай бергени анаа эвес. Ынчангаш ол генералдар чурту Кара-Хөлдүн «бешки ге-нералы» болганы ол-дур. Эректол Шалович кандыг-даа ажылды кылып чорааш, ук-төөгүзүндөн, ада-өгбөзүндөн салгал алганы, Кара-Хөлдүн чонунуң ханында, сөөгүндө сиңип калганы мал ажылын үспейн чораан.

Өг-бүлөзиниң херээжен ээзи, боду ышкаш эрес-кежээ Дарый-маа Иргит Дамбий-оол уруу-би-ле 12 ажы-төлдү бодарадып, өстүр азырал кижизитпишаан, хөй малын малдал чоруур хоочун

ажыл-ишчи өг-бүлө. Дарыймаа Дамбий-ооловна — маадыр ие, олут орбас, даараныр, шевер. Ол 80 чоокшулаан-даа бол, бир оглунуң кудазына оглу, кернин-ге ой тыва тонну даарап, алгы чоорганнарны белекке бээрге, чон магадаан. Ава — өске-даа хөй шаңнал-макталдарның эди-лекчизи. Ажы-төлүн уштап-баш-карып, ажыл-агыйның уг-шин, мал-маганын аажы-чаңындан эгелзээш өөредип, айтып берип чоруур болгаш Эректолдарның амыдырал-чуртталгазының аайы-биле Кара-Хөлдөн ырак чурттал чоруур-даа болза, көдээде ада-иезиниң ажылына дузалажып, ээлчөжип алган бот-боттары найыралдыг, демниг болуп, улуг коданда 1000 ажыг шээр мал, 80-90 инек, 110 чылгы малдың чымыштыг ажылына четтигип чоруурлар. Эректолдуң ада-иези Иргиттерниң база бир чингине угу-дөзү болбушаан, Эректолдуң ажы-төлүнүң кырган-ачазы Шал биле Дырааш чаагай-чырык чурт-талганы чурттап, ажы-төлүңге, арбын чонунга буян-кежиин че-диштирип үлештирген энерелдиг өгбелер чораан. Оларның артты-рып каан үлегер-чижээнге, чараш чуртталгазына, чаңылдарына үндөзүлөтүнгөн кижизидилге-ни алган болгаш Эректол биле Дарыймааның оолдары, уругла-ры амыдыралына ие-чуртунга, төрөөн Кара-Хөлүңге ооң ажыл-ишчи кижилеринге ынак, ол бүгү эки чүүлдерниң чарылбас кезээ апарганнар. Өгбелерниң эрес-кежээ, ажыл-ишчи ханы сиңген

эмчи, тудугжу, чолаачы дээш-ле баар. Эректол Шаловичиниң эң-не ынак, эң-не чоргаарланыр уйнуу бар. Ол дээр-ге хеймер оглу Владимирниң оглу Артыш күш-ажылга, малга сундулуг. Кырган-ачазы Артышты салгак-чы-малчын деп хөөрөп чугаалаар. Ол, шынап-ла, малга кайгамчык ынак, олары-биле кижилештир чугаалажыр, чассыдар, бажын суйбаар, эргелдир. Сукпак, Ту-ралыгга-даа сизген-ширбиин белеткээринге эң-не идепкейлиг, уштап-баштаар кижилер — Артыш.

Ол 20-30 төрүүр белерниң кулунчактарын доозазын чааш-тырып, моюннарын дырбап өөре-дип алган. Олары Артышты көрүп кааш, иелериниң чанын-дан киштежи, маңажи кээр, чаптанчыын чүү дээр.

Э.Ш.Иргит — Тыва Респу-бликаның алдарлыг малчыны, 60 ажыг чыл күш-ажыл стажтыг, күш-ажылдың хоочуну, Тыва биле Россияның демнежилгези-ниң 100 чылының, С.К. Тока-ның 110 чылдаанының болгаш өске-даа хөй медальдарның, хөй-хөй шаңналдарның эдилек-чизи. Ооң чаңгыс-ла хомудал чоруур чүүлү — сөөлгү чылдар-да чүс ажыг төрүүр белерниң дотациязын албайн турары.

2007-2013 чылдарның рес-публика малчыннарының Наа-дымының Тугун көдүргөн, муң-чу малчын Эректол Шалович Иргит-биле чугаалажырга, кижиниң сагыш-сеткили чай-гаар көдүрлүп, чырып келген ышкаш апаар. Ооң чугаазының

Эректол Иргит.

болгаш ажылга чайгаар сунду-луг чаяттыгган оолдары-даа, уруглары-даа биче чажындан эрес-кашпагай, экииргек, хүндү-лээчел, черинге, бойдузунга ынак болуп дорукканнар. Оолдары балыктаар, аңнаар, ынчалза-даа чүгүлө сыырткыш-биле хем унун-га селгүүстээр. Четки-биле балык тудар кижилерни көөр хөңгү чок, ындыгларга удур дораан чуга-лаар, негээр. Улуг оглу Валерий (шолазы Узун-Аңчы) өйлеп-өйлеп тайга кезиксээр. Ол бодунга, дуңмаларына, өөрүңге-даа үргүлчү чагыыр, сургаар: «Кам-хайыра чокка хөй аңнап болбас, бойдуска хумагалыг болуңар».

Эректолдарның хөй ажы-төлү-нүн аразында кандыг мергежил-дин төлээлери чок дээр: малчын, сайгарлыкчы, шагдаа, башкы,

аянның, топтуу, чедингири кай-гамчык. Кижилер дугайында, ажыл дугайында, ажы-төлүнүң, кенээт, күдээлериниң дугайын-да эң-не экини чугаалаар кижилер болду. Ылаңгыя күдээлерин мактаар, оларның биче сеткил-дин, ажылгырын, бөдүүнүн, сагыш човаачалын онзалап демдеглээр болду.

Чугаавыстың төнчүзүндө ажы-төлү, ажы-төлүнүң ажы-төлүн каш четкенин айтыра-рымга, хүлүмзүрүп каттырбы-шаан, «Чүс-даа ашкан» деп харыылаарга, мындыг буянның ада-иениң үре-салгалы моон-даа соңгаар өзүп көвүдээр-ле болзун деп йөрзөп олурдум.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, ТР-ниң алдарлыг башкызы.

ЧИМИТ-ДОРЖУ ОНДАР: «Амыдыралымның утка-шынары — ажы

Чимит-Доржу Ондар аныянда.

(Төнчүзү. Эгези № 114 «Шында»)

Соңгу Кавказ республикаларының удуртукчуларының шуптузу-биле ажыл-херек аайы-биле ужураштым. Чечен Республиканың Баштыңы Рамзан Кадыров-биле каш-даа катап. «Рамзан Кадыров» деп бижип каан хол шагын ол белекке берди (Билээн-де шакты көргүстү). Чечняга мээң билээмде бо шакты көрүп каан соонда, кым-даа менээ дегбес.

Дагестанга чеченнер биле аварлар аразынга чөрүлдээ база ок-боога четкен. Галина Старовойтованың даалгазы-биле ол чөрүлдээни чавырылдыраарынга киржип, Соңгу Кавказка база катап бардым.

Ингуш, осетин, чечен, авар дээн ышкаш биче чоннарның аразында чөрүлдээлерни чавырылдыраарынга олар ышкаш тыва чоннуң төлээзи киржирге түңнелдиг боорун эскерген мен. Соңгу Кавказың чоннары-биле ужурашкаш, тайбың чурттап чоруңар деп чагып турган мен.

— Россияның политиктиг төөгүзүнде эң коргунчуг болуушкуннарның бирээзи 1993 чылда парламентини боолааны. А силер ол болуушкуннуң херечизи болгай силер. Ажыт-чажыт чокка чүнү чугаалап берип болур силер?

— Россия Федерациязының

улус депутаттарының съездизин болгаш Дээди Советти тарадыр дугайында Ельцинниң чарлыы 1993 чылдың сентябрь 21-де үнүп кээрде, Татарстанга турган мен. 1400 дугаарлыг чарлык ынчан күштүг турган Конституцияны күш-биле хажытканы-дыр. Ол чарлык дугайында, Дээди Советте байдал дугайында дыңнааш, Татарстанның депутаттары-биле кады Москваже ужул үнүпкен мен. Дээди Советтиң бажыңыңа чеде бээривиске, ону шериглер демир теннерлиг сывырындак демир-биле ийи каат кылдыр кажаалап турлар. Ол сывырындак демирниң тенинге дээр болза, кижиге улам дам кадалыр, ону Нациялар лигазы ажыглаарын хоруп каан. Демир кажааны дуглап четтикпээнде, Дээди Советтиң бажыңыңа кире берген бис. Шериглер парламентиниң бажыңын долгандыр бүзээлепкен, ынаар кымны-даа кирибес, оон кымны-даа үндүрбес. Дээди Советтиң бажыңыңа электрини база адырып каапкан. Депутаттар Ельцинниң чарлыын Россияның күштүг бооп турар Конституциязынга дүүшпес деп санап, 13 хонук дургузунда Дээди Советтиң бажыңыңа кажааладып алгаш, аш-чем чок артып, столдар кырынга удуп хонуп турдуvus. Конститустуг чөрүлдээни эп-чөптүг дугуржулга-биле шийтпирлээр шенелдени Ельцин кылбаан, чүгле күш дөгөп турган.

— Дээди Советтиң бажыңыңа база октуг-боолуг кижилер турган дээр, шын бе?

— Ок-боолуг кижилер көрбээн мен. Тайбың удурланышкын болган. Бир эвес депутаттар-биле чурттуң президентизи чугаалашкан болза, конститустуг чөрүлдээни

ажып эрте бээр турган. Октябрь 10-да Москваның чурттакчылары улуг демонстрацияга чыгып, депутаттарны хостаарын негээрде, оларның негелдезин күүсетпээн. Хөй кижиге шериглерни чаза басып, демир кажааны ажыдып, Дээди Советтиң бажыңыңа кирип келгеш, бисти хостапкан. Уйгу-чыдын чок, аштаан-суксаан депутаттар чана берген бис. Чамдывыыс артып калган. Октябрь 11-де Россия Федерациязының Дээди Совединиң бажыңын шериглер боолаан. Дээди Советти күш-биле тараткан болгай. Бо болуушкуннар-биле холбаштыр мени ийи катап байысаан. Истекчи аныяк оол: «Ак бажыңа чүнү канчап турдуңар?» — деп айтырарга: «Күрүнениң ийи эрге-чагыргазының өөдежогун көрүп турдум» — дээн мен. Ельцинниң № 1400 чарлыы күштүг бооп турган конституцияга чөрүшкөк деп туружумдан черле чайлай баспаан мен. Ам-даа ынчаар санап чоруур мен.

1991 чылдың чазын Москва чоогунда Ново-Огарево-да ССРЭ-ниң президентизиниң резиденциязынга болуп турган чөвүлел хуралга база киржип турган мен. Чүге дээр-ге автономнуг республикаларның удуртукчуларын база ынаар келдирткен. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы республиканың баштыңы статустуг турган. ССРЭ-ниң эвилелдешкен республикаларының болгаш автономнуг республикаларының удуртукчулары эвилел дугуржулгазынга боттарының хамаарылгазын илередири дең эргелиг чүве. Сөс алгаш: «ССРЭ-ниң Конституциязы бар-дыр, ону күүседир херек, кандыг-даа эвилел дугуржулгазының хе-

рээ чок» — деп чугаалаан мен. Горбачевтуң сулазын, Ельцинниң турамын ынчан көрдүм. Ельцин камгалап чоруур шериглери-биле кончук дээн машиналарга халдып кээр, Совет Эвилелиниң Президенти Горбачев бодундан куду албан-дужаалдыг дарганы уткуп турган. Хуралды Ельцин ара каапкаш чоруй баар, Горбачевту-даа тоовас. Эвилелдешкен республикаларның удуртукчулары «Россия джигин көргүзүп тур» деп чугаалажыр турган. Ынчангаш ССРЭ бузулган эвес, ону бузуп каапкан деп бодаар мен.

— Кандыг ажыл-херекти кылгаш, азы үүлени бүдүргөш, сеткилиңер ылап-ла ханганыл?

— Мээң эң хөңнүм чок турган ажылым — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң даргазы. Шупту чүүлду бодумнуң бажым, холдарым-биле кылып чаңчыккан бүдүрүлгө ажыл-агыйының кижизидир мен. Үстүнде адааным албан-дужаалга айтырыгны бодум шийтпирлээр арга чок турган мен. Шупту шийтпирлерни бадылаашкын-биле эрттирер.

Бүдүргөн мен деп санап чоруур ажылым — тыва техниктиг интеллигенцияны тургузарынга эш-өөрүм-биле кады киришкеним. Эрткен 100 чылдың 60 чылдарының эгезинде мен, Доржу Базырович Бузур-оол, Дадар-оол Сангыр-оолович Монгуш, Калинин-оол Сереевич Күжүгет, Тавак-оол Хертекович Самданчап болгаш өскелер-даа ССРЭ-ниң техниктиг дээди өөредилге черлерин доозуп, инженер эртем-билиглиг чанып келген бис. Тыва техниктиг интеллигенцияның баштайгылары ол. Ынчан эки каңнакчы тыва кижини тып алыры безин берге

турган болдур ийин. Тыва улуг дээн тудуглары «Тыва бест», «Тыва кобальт» бинааттарны, Виктор Краттыг хөгжүм-шии театрының улуг, чаагай бажынының чазаның ордуз-зылда тудуг материалда комбинады, республиканың негелдезиниң комплекзини оон-даа өске тудугларнырын удуртуп салым-хуу таварышкан. Ындыг улуг үүлениң үезинде тыва тех интеллигенцияның тургузынында бистиң үлүг-хуууу.

Мындыг чүүлду демдегеп каайн. Тыва-ның Дээди Совединиң эзы тургаш, август 15-ти Республиканың хүнү нац байырлал кылдыр докт дугайында Чарлыкка атты чылдың апрель 26-да сал-

— Силерниң чурттарыңарны, ажыл-херээң ал-бодуңарны билерилер, эң ылаңгыя бурутура-соруктуг аныя силерге дөмей болу боор. «Көрбээн чүвези көдүрбээн хөнээ чок» чун оларга кандыг чагыме берип болур силер?

— Ажылдаар, кызып даар. Карл Маркс дээн болгай: бир эвес ни сандарадыр дизиңе ажылдатпа. Мээң амыды чуртталгамның утка-шы — чүгле ажыл. Эң ыла аныяктарга ону күзээр мен.

АВТОРДАН: Чимит-Доржу Байыровичиниң ажы-рээниң дугайында хөй чүүл билип алгаш, «Ондар-даа вар эрлерниң бирээзи» деп бодап чор мен.

Шаңгыр-оол МОН чугаалаш

Чурукту Ч.Д.Б. Ондар хууда архивинден а

ӨӨРЛЕРИМ — ЧОРГААРАЛЫМ

Кижиге чырык черге бодарап төрүттүнгөш, амыдырал-чуртталганың узун оруун чурттап эртер. Назы-хар улгадып келгеш, эрткен үелерни эргий көрүп, кады ажылдап чораан эш-өөрүн, удуртуп чораан даргаларын сактып, чоргаарланып чоруурга артык эвес.

Ачам Бора Шөртенович биле амам Чүсүнмаа Сапыковна Кууларлар Сүт-Хөл кожунунуң Бора-Тайга суурунга мени 1951 чылдың май айда бодарап, чаяап төрээм. Оон бээр ам 63 чылдар шуужуп эрте берген.

1994 чылдың январь айда Чөөн-Хемчик кожунунуң чагырга даргазы Серен-Доржу Дамдынович Ондар (ам бистиң аравыста чок) мени келдирткен. Эртенгиниң сес шакта дарганың өрээлинге чеде бээримге, Серен-Доржу

Дамдынович мээң-биле мендилешкеш:

— Совхозтардан бээр ажылдап каапкан дуржулгаңар бар-дыр, Чөөн-Хемчик кожунунуң кол мал эмчизинге, кожунунуң мал аарыглары-биле демисел станциязының даргазынга силерни томуйлаар кылдыр комиссия шийтпирледи. Чүү деп бодар тур силер? — деп айтырды.

Кезек боостаамда бир чүве дуй чыдыпкан ышкаш, харлыга бердим.

— Серен-Доржу Дамдынович, силерниң бүзүрелиңерни ышкынмайн кызып ажылдаар мен — деп харыыны бердим.

Кожунунуң кол мал эмчизи бооп 2005 чылга чедир ажылдааш, федералдыг албан черинче ажылдап чоруптум. Ажылдап келген үелеримде кожунунуң мал

эмчилери малдың халдавырлыг аарыгларын болдурбас дээш, кижилер малдың халдавырлыг аарыгларын аарывазын дээш демниг, бедик деңнелге ажылдап турдуvus. Кожунунуң мал аарыглары-биле демисел станциязының коллективинге хөй чылдарда ажылдап каапкан дуржулга-лыг мал эмчилери Каң-оол Борбак-оолович Ооржак, Удунак Серенмаевна Ооржак, Руслана Демьяновна Монгуш (олар ам аравыста чок) олар ажылдап турду. Кызымак-кай, ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш үстүнде адааным мал эмчилеринге «Чөөн-Хемчик кожунунуң алдарлыг мал эмчилери» деп аттарны ты-выскан. Ол үеде акшалан-дырышкын айтыры берге байдалга турган. Коллектив тарааны тарааш, күзүн ажаап алгаш, акша-шалың орнунга

ап турган бис. Дузалал ажыл-агыйын база тудуп турган бис. Чөөн-Хемчик кожунунуң мал эмчилери чыл түңнелдери-биле бедик көргүзүглери дээш республикага каш удаа шаңналдыг черлерни ээлээн. Ажылывыстан аңгыда чыл санында болуп турар мал эмчилериниң республика следунга үш чыл улаштыр бирги черни алганывыс төөгүдө арткан. Ажылынга харысалгалыг, бедик көргүзүглүг дээш хоочун мал эмчизи Чысынмаа Серенмаевна Ондар «Чөөн-Хемчик кожунунуң алдарлыг мал эмчизи» деп атка төлөптүг болган. Чолаачывыс Аркадий Сарыгларович Ховалыг — дыңнангыр, биче сеткилдиг, машина-техниказынга аажок камныг кижиге. Ол ам бо хүннерде республиканың соңгулда комиссиязында ажылдап турар. «Искра»

совхозунга мал эмчилер-раан хоочун мал эмчизи Б.Шара-Хөөевнаның юбилей-медаль-биле шаңнаанын өөрүп, чоргаарланып чору бис. Малдың аарыглар тодарадыр кожунунуң ветеринария лабораториязын коллективи бедик деңнел ажылдап турган. Кады ажылдап чораан коллегалары чоргаарланыр мен, чанга өг-бүлө дег аравыста на-ралдыг чораан бис.

Юбилейлиг чылда республиканың бүгү мал эмчилеринге, малчынарга, кедир ажыл-агыйның ишчилеринге чылгычыларга изиг байы чедирип, бүгү-ле чүве болзун деп йөрээдим.

Дарый-оол КУУЛА ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг а-дакчызы.

Чадаана хондо

Шын сөс — күштүг,
«Шын» солун — күчүлүг.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАРЫВЫС!

«Шын» солунну чагыдып алыңар!

2014 чылдың чагыдылгазының өртектери:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
730 — организацияларга	450,51	901,02	1802,04

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары,
киржикчилери, инвалидтери шынзылганы
көргүзгө:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
1530 — хуу кижилерге	325,25	650,50	1301

ДАЛАЖЫҢАР! ЧЕТТИГИҢЕР!

А. Соянның чураан чуруу.

«РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ»

МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртек-
тиг өрээлдер эжиктери болгаш
2900 рубльден өрү өртектер
даштыкы эжиктер.

Купе, Гармошка, дүрүп ту-
рар «Номчугаш» деп
эжиктер.

Аркалар, чылыг шала, ПВХ
плиткадан шала
шывыгылары.

Ажылдаары: пон.-субб.
9.00-18.00 ш.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.
Кызыл хоорай,

Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422)2-16-93,
8-923-262-1111

КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС».
ОГРН 1031700523546

Өртектер парлаан үезинде
шын болур.

Телевирлиг үндөзгө парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизин
бажың тударыңа, бажың
(чурттаар дача) садып
алырыңа ажыглаары-биле
чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57,
8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзы-
дылга №104 от 13 октября
2011г. ОГРН 1061901008806

Телевирлиг үндөзгө парлаан.

сибирский бизнес

Тудуг-шеверлел материалдары:

Металлочерепица-1200 рубль;

Профлист-1500 руб.;

Ондулин-430 руб.;

МЛ-350 руб.;

Ипсокартон-300 руб.;

OSB, шуугай, чылыглаашкыннар, хоюдуглар,

ана панельдери, суг-эмульсия будуу, кара-саазын,

енопласт, профильдер, монтаж көвүү,

ыжыглакчылар болгаш өске-даа.

резиди: Оюн Курседи кудумчузу, 54, тел. 8-983-259-49-51;

терминациональная кудумчузу, 117, тел. 8-913-350-02-56.

сертификаттыг.

кредиттер

РУСФИНАНС
БАНК

Тудуг каттыжыышкыны

ASIA-SIBERIA

чылыгны камгалаарының аргазы

«ФРАКТАЛ» БААЗАЗЫ

- одалга	- соңгалар
- суг хандырылгасы	- балконнар
- канализация	- кышкы садтар
- котелдар	- тамбурлар
- сантехника	- бажыңнар ханаларының
- газ-бетон	карттары
- кафе болгаш	- өрээлдээр ханалар
магазиннер эжиктери	- оран-саваларның
	даштын шилдээри

8 (39422)5-22-46, 8-902-996-83-92

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122 а
(«Фрактал» баазазы)

«Тудугнуң дөжөзүндө серизинге чедир»
тудуг болгаш шеверлел материалдары

«Дербент» мебель

-бүдүрүкчүлөрдөн эт-сээп;
-Эң-не чиик өртектер регионда;
-Хоорай иштинде халас чедирип
турар;
-Кредитке берип турар.

Кызыл хоорай,
Каменистая кудумчузу, 15
Тел:8(39422)3-48-50.

Кызыл хоорай,
«РПС» баазазы, 25-2
Тел:8(39422)2-48-49

Телевирлиг үндөзгө парлаан.

Садып алыкчыларның кичээнгеинге!

Тудугнуң кол материалдарының
садыы ажыттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңнын кырын,
- даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж
- херекселдери

Шуптузу Абаканын өртектерин-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар
- херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фрактал баазазы 5-22-46

Чагааларны чазып
номчааш...СЕМИРИП
ААРЫГ

Чагаалчы, альпинист Маадыр-оол Ховалыгының «Аляска, Австралия, Европа шыпшыктарынче» деп ному үнерге-ле дораан садып алгаш номчааш, дыка сонугаан мен. Ында бижип турарында американ индейлер шаг-шаанда Енисей хемниң бажындан келген бистиң ырак төрелдеривис болду. Ону генетик эртеменнер тодарадып каан. Аляскада индейлерге (олар дээрге атабаска аймактың индейлери — алеуттар, эскимостар-дыр) Америк күрүне кайгамчык чингел-делер берип каан — чурттаар черин халаска алыр, ажы-төлүнүн өөредилгези халас, ажылга бир дугаарында алыр, ажыл төлевири база хөй. Дыка-ла эки чурттал турар индейлер-дир деп бижээн.

База бир сонугаан чүүлүм — америк нация химия холумагыт чөмөр чир болгаш чону семирп турар. Американың амгы үеде бир хай-халавы ол. Чонунуң хөй кезии ууттунмас семирээнинден чадаарда кылаштал чоруурлар.

Мээң эскерип турарым-биле бо чоокку үелерде бистер, тывалар, база бо семирпир хай-халапка таваржыр дей берген бис. Бир хоочун башкы мээң бо чугаамны дыңнааш: «Кончуг-ла үезинде бо хай-халапты эскерип каан-дыр силер. Сөөлгү үеде өөреникчилерни үш кезекке хуваар болза, ийи хуузу — семис уруглар» — диди.

20 хардан 40 хар чедир аныктарывыстың даштыкы омур-хевирин хүн бүрү өскерлип турар-дыр. Кудумчуларга ийи-үш ажы-төлүн эдерткен, эң бичизин хөрээнде куспактап алган кыстарны бо-ла көөр-дүр мен. Чингээр айы, хүнү келген чараш кыстарның чөжөзүн ол дээр. Мээң чурттал эрткен чылдарымдан дыка ылгалдыг. Мээң угбаларым амгы үениң анык кыстары ышкаш чорбааннар. Дыка чараш, чинге дурт-сынын кырып назылааже эдилеп чоруурлар. Амгы үениң аныктары американ чон ышкаш семирпир хай-халапка таварышса хөңү-дүр.

Шыны херек, бодум база бо аарыгга ийи-ле чыл иштинде алыскаш, уругларымның арга-сүмезин сагып тургаш, эрги омур-хевиримче кирип, немешкен беш килимни бадырып алдым. Ынчан садыгның амдангы, химия холумагыт, саадал чок, дүрген белеткеп алыр чөмнерин колдуунда ажылгап, тыва чөмнерим шуут уттундурган турган. Уругларым сүмезин езугаар тыва чөмнеримни доктаамал ажылгааш, грамм-даа артык дензи эдилевейн чор мен. Спорт кадыкшылдың үндезини болгай, эртен туруп келгеш, сула шимчээшкinner кылып, огород иштинге 500-1000 метр чедир долгандыр шошкуп турар мен. 73 харлыг-даа болзумза, адак-ышкаам чик, кырырын утупкан, харын-даа аныксың берген, ажы-төлүмге огород, сад белеткеп, өстүрүп чор мен.

Сарыг-оол САНЧЫ.

Кызыл хоорай.

КАДЫК АМЫДЫРАЛГА ХАМААРЫЛГАВЫС

Оюма Ламаш-ооловна
БАЛГАН.

Сөөлгү чылдарда кадык амыдыралды хевирлээриниң кайы хире чугулазының дугайында доктаамал чугаалап, чон ортузунга суртаал ажылын чорудуп турар апарган. Күш-культура, спортка хандык-шыырынче кыйгырып, анык-өскенге хостуг үезин ажыктыг эрттиреринге болдунгу дег таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле ажылдар база бассейнер, спортчу стадионнар, спортчу шөлчүгештер ажыттынып, спортчу маргылдаалар, массалыг хемчеглер хөйү-биле организааттынып турар.

Ынчалза-даа кадык амыдыралды чүгле спорт, күш-культура хевирлээр дээр болза, чазыг апаар. Аңаа немей шын чөмненир, шын дыштаныр херек, а эң-не кол чүүл — багай чаңчылдар-биле байырлажыры. Арага биле наркотиктерниң кижиниң кадыына кайы хире улуг хоралыын кижиниң бүрүзү эки билип турар болза, таакпылаарының хоразын чедир угаавас хире. А херек кырында таакпылаар чорук дыка хөй аарыгларның үнер чылдагааны ол. Ынчангаш Россия девискээринде сөөлгү чылдарда таакпылаар чорук-биле демиселди күштелдирип эгелээн.

Бистиң республикавыста чонувустуң кайы хире таакпылап турарын тодарадыр сорулгалыг ажылды республиканың аарыгларга удур демисел чорудар төвү чорудуп эгелээн. Ол ажыл дугайында төптүң эмчизи Оюма Ламаш-ооловна Балгандан сонугап көрээлиңер.

— Оюма Ламаш-ооловна, чоннуң кайы хире таакпылап турарын санаары кандыг уjur-уткалыг болуп турар

ирги?

— Кандыг-бир аарыг нептереп, чонга, күрүнеге хоразын чедирип эгелээнде, ооң-биле демисел чорудары негеттинип келир болгай. А демиселди анаа-ла карак-кулак чокка чорудары үре-түннел чок болур. Ынчангаш тодаргай хемчеглерни ажылдап кылырда, аарыг кайда, канчаар нептереп турарын тодарадып, санап-түннел алыры чугула.

Кижиниң кандыг амыдыралды чорудуп турары, хоралыг чаңчылдарга алыскаш-алыспааны ооң кадыкшыл байдалына эң-не кол салдарны чедирип турар дээрзин дыка хөй чылдар дургузунда шоолуг-ла херекке албайн турганывыс уржуундан, баш бурунгаар камгаланып болгу дег, дыка хөй аарыгларга калбаа-биле алзып алганывыс ол. Таакпылаар чоруктуң уржуктары чүрек-дамыр, өкпө-хөрек, хан дээш, дыка хөй аарыгларны тывылдырар.

Ынчангаш шак бо хоралыг чаңчыл-биле демисежирин күрүне чергелиг чугула айтырыг кылдыр хүлээп көргөш, Россия девискээринге таакпылаар чорукка удур хемчеглерни ажылдап кылгаш, тускай хоойлу-биле быжылгаан. А Тыва иштинге тодаргай хемчеглерни боттандырарда чонувус кайы хире хөй таакпылап турарыл, кандыг хар-назын үезинде улус хөй таакпылап турарыл, чүге таакпылап эгелээни дээн ышкаш айтырыгларга хары негеттинер.

— Шак бо ажылды чурумчудуп турар тускай документ-саавырлар бар бе?

— Ийе. Тыва Республиканың кадык камгалал адырын 2020 чылга чедир сайзырадыр күрүне програмазының бир дугаар иштиги програмазы аарыглардан баш бурунгаар камгаланыр болгаш кадык амыдыралды хевирлээринче угланган. Ук програмамың бир дугааргы чугула дээн угланышкыны чон ортузунда таакпылаар багай чаңчылды эвээжидири болур. Ынчангаш шак бо күрүне програмазын боттандыраары-биле 2013 чылдың төңчүзүндө эгелеп чоннуң кайы хире таакпылап турарын тодарадыр сорулгалыг социологтук шинчилелди чорудуп эгелээн бис. Төптүң тускай арга езугаар ажылдап кылганы анкеталарда айтырыгларга харылаан кижиниң таакпылаар-таакпылавазы, таакпыга алысканының күжү, таакпылай берген чылдагааны, таакпыдан адырлыр дээн күзелениң бар

чогу илереттинип кээр. Бүдүн Тыва девискээринге шак мындыг анкеталаашкынны чорутканывыс түңнелдери-биле кайы кожунга, кандыг хар-назылыг чон ортузунга, кандыг хевирлиг ажылды чорудары билдинип келир ужурлуг. Чартык чыл дургузунда 6 хире муң кижини айтырып четтиккен бис, ол дээрге колдуунда школаларда улуг класс өөреникчилери, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң студентилери, чамдык албан организациялар болгаш эмнелге черлеринге келген улус-тур.

— Анкеталаашкынның түңнелдери кандыг болганы?

— Амдыызында эге түңнелдерниң көргүскени-биле, айтырган улустуң көвей кезии таакпылаваз улус болуп турар — чүгле 10,4 хуузу «таакпылаар мен» — деп харылаан. Ол харыы өөрүнчүг, чүге дизе анкетага харылаан улустуң 68 хуузу 27 хар чедир назылыг аныктар-дыр. Ынчап кээрге, аныктарның көвей кезии таакпылаар багай чаңчылга алыспаан болуп турары ол.

Айтырыгларга харылаан улустуң көвей кезии (62,3 хуу) херээжен улус болган-даа бол, таакпылаар улустуң 66,7 хуузу эр чон болуп турар.

Оон аңгыда айтырган улустуң барык шуптузу (95 хуузу) таакпылаары кадыкшылга хоралыг дээрзин билер, 83,3 хуузу таакпылаар чорукка удур, Россия девискээринде алдынып турар хемчеглерге, хоойлу-дүрүмнерге чөпсүнүп турары илерээн. Ук хоойлуга таарзынмайн турар арткан кезии колдуу таакпылаар улус болуп турар.

Анкеталарның чамдык айтырыглары кижиниң кайы хире таакпының салдарына алысканының деңгелин тодарадыр сорулгалыг. Ооң түңнелдери-биле билдингени болза, таакпылап турар улустуң көвей кезии азы 61,9 хуузу таакпыдан шоолуг-ла хамаарылга чок болуп турар. 15,9 хуузу таакпыдан хамаарылгазы күштүг азы таакпы чокта шыдаваз апарган, а 22,2 хуузу — ортумак хамаарылгалыг.

Оон аңгыда анкеталарның дузазы-биле таакпылаар улустуң ол хоралыг чаңчылындан адырлып алыр күзели бар бе, кайы хире күштүг болуп турарын база тодараткан бис. Айтырыгларга харылаан таакпылаар улустуң 51,1 хуузу таакпыдан адырлып алырын ылап күзеп турар болгаш, оларга дузалажыптар болза, ажыг ыштан адырлып ап болур

аргазы бар, а 38,6 хуузу пылаар чаңчылындан адыр деп бодал безин чок, а 33,3 хуузу амдыызында шиитпир хүлээп албаан лер болган.

— Таакпызын «октамызы «октаарын» оралда турган кижилер бар бе?

— Анкетага кижини таакпылаар улустуң көвей кезии (66,6 хуузу) таакпы чаңчылындан адырлып оралдажышкыннары к турган. Кандыг чылдага ужуң таакпызын каар б турганыл дээрге, колдуунда тен эрте чөдүртүрү, аксы багай чыт үнүп эгелээни, үндүрүп албас, эгилтээныштаар апарганы дээш, даа чылдагааннардан. Ооңда таакпылаар улустуң кезиинге — 81,5 хуузуна улузу, өг-бүлөзи, эш-өөрү гаш эмнелге ажылдары таакпылаарын каап сүмелеп турганы илерээни база эки демдек, чүге таакпылаар улустуң кадылы дээш оларның чоок база сагышсырап турары

— Шак бо анкеталар түңнелдеринге даянып, вустуң кадык хевирлиг дыралга хамаарылгазын редиң болур бе?

— Анкеталарывыста к чаагай, идепкейжи амыды кижиниң хамаарылгазын радыр сорулгалыг айтыр база бар. Оларның көргүс биле 88,5 хуузу кадык, шигир амыдыралды чорудары ла деп санап турар, а шак а амыдыралды херек кыр 63,3 хуузу чорудуп турар. А каннары кандыг-ла-бир чагаан-биле ындыг амыдыр чорудар аргазы чок болуп ры илерээн. Эртенги сула чээшкinnerни чүгле 29,5 кылып турар, ынчалза-даа кезии (81,5 хуузу) ында-хаа доктаамал спортчу секци спорт залдары, тренажерлү дарже барып турар.

Нииитизи-биле бо чорут анкеталаашкынывыстың дээрзинде түңнелдери аныктарывыстың кадык амыдыр чүткүлдүүн көргүзүп турар түңнел болур бис. Күскү ү эгелеп шак бо ажылывысча бан черлерин-организацияны элээн хаара тудуп эге бис, ынчап кээрге анкет харылаан улуг улустуң көвүдээр. Чыл төңчүзүнде дыг байдал тургустунуп көөр бис.

— Интервью берген дээш четтирдим.

Шончалай ХОВАЛ

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нииитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити
амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6454. Чагыр 116. Номери парлагаже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээн. Херечилер
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар
дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.